

УДК 398.332.12(477)писанки

*Віктор Ткаченко
(Переяслав-Хмельницький)*

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ПИСАНКАРСТВА

У статті висвітлено джерельну базу дослідження писанкарства кінця XIX – початку XXI ст.

Ключові слова: писанка, рукописні фонди, альбом, музей, колекції, навчальні посібники.

Основною джерельною базою дослідження, і водночас історіографією, є етнографічні матеріали кінця XIX – початку XXI ст. (М. Сумцова, М. Кордуби, І. Шулікова, В. Кравченка, І. Гургули), дані Архівних наукових фондів рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М.Т. Рильського, Наукової бібліотеки ім. В. Вернадського, Наукового архіву Інституту археології НАН України, Центрального державного історичного архіву, матеріали фондових колекцій провідних музеїв України, сучасна література даної тематики, публікації вітчизняних та зарубіжних дослідників, лінгвістичні матеріали, які містять згадки про писанки, дослідження, пов'язані з етнорегіонами, матеріали наукових конференцій та польових досліджень. Важливим теоретичним та етнографічним джерелом є матеріали спеціалізованих журналів: «Народна творчість та етнографія», «Народне мистецтво» тощо, альбоми С. Кульжинського, Е. Біняшевського, М. Зелик, З. Елієва та інші.

Найпершим джерелом про писанки є видання Гійома Левассера де Боплана «Опис України...» [11], яке вийшло французькою мовою в 1660 р., у якому згадується про великодні розфарбування яєць та їх використання під час обрядів саме в Україні.

Великоднім писанкам присвячено роботи В. Беха-Казчука «Писанки та мальованки» (Ф. 15) [1], матеріали до цієї роботи автором було зібрано за вказівкою Василя Кравченка; І. Шулікова «Пасхальні яйця на Волині» (1915 р.) (Ф. 16) [3], В. Кравченка «Короткий історичний огляд про походження крашанки та писанки на паску» (Ф. 16) [4], що знаходяться в Архівних наукових фондах рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. У дослідженні В. Беха-Казчука зазначається, що ніхто не знає на селі, з якого часу почали писати писанки, проте звичаю їх писати ще дотримуються, хто займається писанням мальованок і писанок, як їх виготовляють. Він вказує, що мальованки, виявляється, не варять, а фарбують сирими і такими вони залишаються весь час. Святять їх разом із писанками, проте не вказує, як їх використовували. Досить промовистим є момент у його праці щодо хлопця, який навчився у своєї матері писати писанки, але, ставши у 20-х рр. XX ст. комсомольцем, перестав це робити. Більше відомостей про волинські писанки було зібрано анкетним шляхом у 1911–1913 рр. завдяки учням народних училищ, вихованцям Волинської духовної семінарії та іншим особам. Зібрані відомості дали можливість І. Шулікову підготувати відповідну роботу. Свого часу вона не була опублікована, тому невідома широкому загалові дослідників писанкарського мистецтва, однак, даний рукопис є багатим і цінним джерелом інформації. Він складається із 16 розділів, у яких розглядаються походження великодніх писанок, великодні яйця на Волині, їх види, писанковий орнамент, техніки виготовлення народних писанок і мальованок. Зібрані матеріали також дали можливість зробити висновок, що мотиви орнаментів запозичені з навколишньої природи і побуту.

За способом виконання великодніх писанок на Волині І. Шуліков виділив чотири групи: народні, художні або малярські, монастирські та фабричні. До речі, це перший дослідник, який згадував фабричні писанки, не аналізуючи їх. Не брались до уваги вони й пізніше, хоча теж є народними.

У роботі працівника Волинського науково-дослідного центрального музею В. Кравченка, яка написана у 1924 р., звернуто увагу на те, що на той час великодні яйця були курячі, з цукру, шоколадні, дерев'яні, металеві, кам'яні, скляні, порцелянові. На жаль, у дослідженні автор не звернув увагу на фабричні писанки, мотивуючи це тим, що воно (виготовлення фабричних

писанок. – Т. В.) «...власне нас (дослідників – Т. В.) не стосується – ми мусимо достежити за суто народним виробництвом крашанок та писанок» [4, арк. 1]. На нашу думку, це є помилковим, адже таким чином ми втратили великий пласт української культури. В основному на фабриках працювали народні майстри і оформлення більшості фабричних писанок відбувалось на основі народних мотивів. У своїй роботі автор звернувся і до літератури про писанки, вказуючи при цьому, що вона досить обмежена. В. Кравченко також розглянув відповідні звичаї, вірування, легенди, пов'язані з писанками та крашанками, що побутували на Волині. У цьому ж фонді знаходяться інвентарні картки різних років на писанки Волинського музею [2].

У рукописних фондах ІМФЕ ім. М. Т. Рильського (Ф. 31) [5; 6] знаходиться матеріал про вірування та звичаї, пов'язані з писанками та крашанками, які упродовж 1928–1929 рр. у с. Зятківці збирав і записував Г.Т. Танцюра. Даний матеріал підтверджує, що писанкарство у 20-х рр. ХХ ст. мало місце у житті та побуті української сім'ї. Певні відомості про це ремесло знаходимо у Фонді Кабінету антропології та етнології ім. Ф. Вовка ІМФЕ ім. М.Т. Рильського (Ф. 43) [7; 8]. Інформацію про виготовлення писанок у м. Борисполі у 1924 р. знаходимо у паперах Д.М. Щербаківського (фонд ВУАК), які знаходяться у Науковому архіві Інституту археології НАН України (Ф. 9) [9].

Упродовж 1902–1912 рр. І. Зарецьким, Н. Могилянським, А. Лажечниковим, Б. Шнейдером, А. Прусевичем, В. Бабенко, В. Сахаровим, А. Сержнитовським було зібрано низку етнографічних колекцій в Україні для Російського етнографічного музею (Санкт-Петербург). Серед етнографічних виробів були також і писанки з різних губерній тогочасної України.

У надрукованому «Каталогі-указателі етнографічних колекцій» (Ленінград, 1983) вказуються й місця, де збирались ці колекції [14]. Навіть за цими даними можна зробити висновок, що писанки на початку ХХ ст. були поширені в Україні. У цей час писанки, виготовлені спеціально на продаж, приймали в міських крамницях за певну плату.

Національний музей українського народного декоративного мистецтва має одну з найбагатших колекцій писанок, яка формувалась наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (найвірогідніше, М. Біляшівським та братами Щербаківськими). На початку ХХ ст. збірка належала Київському художньо-промислому та науковому музею (таку назву з 1910 р. носив музей). Зібрання поповнювалось надходженнями з експедицій, а також з приватних колекцій.

Збираючи колекцію, Данило Щербаківський розглядав писанку як предметну пам'ятку народної творчості. Така збірка, на його думку, стане у нагоді тим, хто прагне зазирнути в саму глибину історії України, перейнятися красою, мудрістю й дивовижним, хвилюючим злиттям Людини з Природою. Працюючи пізніше головним хранителем Київського історичного музею, він у 1920-х рр. зібрав чимало писанок із сіл теперішнього Монастирищенського, Уманського, Тальнівського, Звенигородського, Корсунського, Чигиринського та Канівського районів, замалював узорі олівцем [21, с. 3–7].

Упродовж 20-х рр. ХХ ст. в Україні збирали також етнографічні колекції для тодішнього Державного музею етнографії народів СРСР (Російський етнографічний музей, Санкт-Петербург). Серед етнографічних експонатів були й писанки. Так, у 1924 р. А. Зарембським у м. Пісчанка, с. Студене Ольгопільського повіту Подільської губернії було зібрано 13 писанок з місцевими назвами узорів. Того ж року А. Колковською в м. Чечельник, сс. Білий Камінь, Ялоніць Ольгопільського повіту, м. Тульчин Брацлавського повіту, с. Шершінці Балтського повіту Подільської губернії було зібрано етнографічну колекцію, серед якої були писанки і палички для їх розпису [14, с. 6].

У 1925 р. у Могилівській окрузі Подільської губернії було куплено від А. Шмідт 67 писанок із назвами узорів. Цього ж року із археологічного кабінету ЛДУ до Державного музею етнографії народів СРСР було передано 27 штук писанок із Галичини. Наступного року було подаровано 14 писанок Є. Черепніній-Даніні з м. Кодима, сс. Сербі, Французьке Балтського повіту Подільської губернії. Окрім готових писанок, були і зразки поступового їх зафарбування [14, с. 33–34].

Певну інформацію про писанкарство України можемо отримати в результаті опрацювання колекцій писанок та архівних документів з фондів музеїв та заповідників України. Значні колекції писанок знаходяться у фондах Державного музею українського народного декоративного мистецтва [26], Музеї народної архітектури та побуту України, Музеї етнографії та художнього промислу (м. Львів), Музеї писанки в Коломиї, харківських музеях. Вивчення фондових матеріалів дасть можливість глибше розглянути орнамент писанок, визначити центри їхнього виготовлення та розповсюдження, місце та роль писанки в системі матеріально-духовної культури.

Не менш важливе значення має засвоєння нагромадженого науково-дослідницького друкованого матеріалу, який зберігається в бібліотеках України. У процесі виконання роботи велику увагу приділено вивченню етнографічних та інших джерел Національної історичної бібліотеки України (м. Київ), бібліотеки ім. М. Максимовича Національного університету ім. Т.Г. Шевченка, бібліотеки ІМФЕ ім. М.Т. Рильського.

Серед оглянутого матеріалу в бібліотеках слід виділити видання низки каталогів і альбомів, у яких подавались і писанки. У 1878 р. в Києві вийшов альбом вишивок і писанок під назвою «Южно-русский орнамент», автором якого була Пелагія Литвинова. У цьому альбомі на двох таблицях зображено в кольорах 24 писанки з Глухівського повіту Чернігівської губернії [20]. У вступній статті до альбому авторка пояснила одну із технік воскового розпису писанок. Це перша робота, в якій наведено опис техніки розпису писанки.

Дослідники писанкарського мистецтва приділяли мало уваги питанню виготовлення писанок. Найповніший опис різновидів технік писанкарства зробив С. Кульжинський у роботі «Описание коллекции народных писанок» (1899 р.) [19], хоча їх наводили у своїх роботах й інші етнографи – П. Литвинова, М. Сумцов. Названі у його роботі техніки побутували в кінці ХХ ст. як в Україні, так і поза її межами. У його каталозі вміщено велику за обсягом і ґрунтовну на той час статтю про писанкарство, а також таблиці з 2219 писанками. 33 таблиці були в кольорі, решта – це малі схематичні рисунки 144 узорів у одній таблиці. Вони походили з Харківської, Чернігівської, Полтавської, Київської, Херсонської, Подільської, Волинської, Бессарабської, Гродненської, Воронежської, Курської, Мінської губерній та були поділені за типами. Кожна писанка мала порядковий номер, а також записувалося місце її походження, рік, назва і від кого одержано. Вказувалось, якщо відоме, прізвище писанкарки. Дослідник писанкарства М. Кордуба в рецензії на дану роботу відзначав: «Найбільшу прямо неоціненну вартість має атлас писанок, даний до сеї розвідки» [18, с. 50]. У той же час ще в 1897 р. у повідомленні «Сборник узоров писанок» автор висловлює незадоволення тим, що збірник мав друкуватися у Москві, де викривляли українські слова, від чого вони втрачали зміст [23, с. 41]. Загалом, це перша робота, в якій зроблено систематизацію колекції писанок Лубенського музею К. Скаржинської і узагальнено доступний етнографічний матеріал із Центральної і Східної України. Проте у ній не в повній мірі використовувалися матеріали, що були опубліковані на той час у Західній Україні. І до сьогодення часу ця робота є найбільш повним опрацюванням та висвітленням теми писанкарства, хоча і ґрунтувалася лише на матеріалах Центральної та Східної України.

У каталозі виставки «Килими Олени і Ольги Кульчицьких» 1960 р., наведено килими, орнамент яких відтворює писанковий [15]. Це свідчить про те, що художники, народні майстри часто вдавалися до використання орнаментальних мотивів писанок у різних виробках, зокрема, ткацтві.

1968 р. у Києві було видано альбом Е. Біняшевського «Українські писанки» [10]. У вступній статті автор розповідає про писанки, їх орнамент, подає його символічне значення, звертає увагу на те, що писанкарство в Україні було відоме у Х–ХІІІ ст. Автор також розглядає і писанки етнографічних регіонів України. Читач має змогу побачити в цьому альбомі багато змальованих писанок, що є дуже важливим під час вивчення теми писанкарства, зокрема, регіональних особливостей орнаменту. Великий інтерес в альбомі становить дослідження С. Колоса, де є аналіз орнаментальних композицій розпису писанок [16]. Про символіку писанок розповідається у статті Е. Біняшевського в альбомі «Україно, нене моя! Сповідь: поезії,

писанки». Зокрема, автор наводить значення таких символів: «сонце», «меандр», «берегиня», «сосонка», «дерево життя», «волове око». Окрім того, у ньому вміщено велику кількість зображень самих писанок з різних регіонів України [25].

У дослідженні М. Зелик (українка за походженням, мешканка Канади) «Пише писанки бабуня, пише мама, пишу я» основна увага приділена символіці писанок з ґрунтовним поясненням. Крім того, подано також основні лінії розташування символів на писанці [13].

У 1994 р. З. Еліївом видано альбом «Двадцять кіп писанок» (Нью-Йорк), – це одне з найбільших кольорових видань українських писанок. У ньому вміщено 1200 зображень писанок. Більшість таблиць альбому укладені за назвами орнаментів, що походять з Бойківщини, Буковини, Волині, Вороніжчини, Галичини, Гуцульщини, Донеччини, Закарпаття, Київщини, Кіровоградщини, Кубані, Курщини, Лемківщини, Львівщини, Одещини, Підляшшя, Поділля, Вінниччини, Покуття, Полісся, Полтавщини, Придніпрянщини, Харківщини, Херсонщини, Черкащини, Чернігівщини [12, с. 28-31], але розташовані поряд (для кращого порівняння). Тобто, за основу поділу писанок за орнаментом взято його домінуючий мотив, який розміщений на поверхні яйця, або поділ його поверхні дійсними або уявними «меридіально-широтними» лініями на поля. Також до альбому включено сторінки з писанками певних етнорегіонів України. Розташування на малюнках писанок дає можливість побачити різницю в їх орнаменталіці. Альбом містить також «Покажчик писанкових назв» і «Покажчик місцевостей походження писанок» [12, с. 13], що дає можливість швидше знайти писанки за назвою або за місцем походження.

Вельми цікавою є доля альбому писанок, приведеного у збірнику «Подільська старовина» (1993). У вступній статті зазначено, що українські писанки, вміщені у ньому, малювала з натури Хелена з Прохольських Янова Беліна-Бжозовська (1845–1922 рр.) у с. Попелюхах Ольгопільського повіту Подільської губернії (нині с. Яворівка Піщанського району Вінницької обл.) ще до 1917 р. Його оригінал згорів у Варшаві в 1944 р. Збереглась лише копія, виконана у 1923 р. внучкою Анною Равіта-Островською (1903–1984 рр.). Ця копія знаходиться у приватній колекції Х. Мицельського, репродукції з неї (183 писанки) здійснено А. Козьол, а ксерокопію передано до Вінницького краєзнавчого музею. Частина писанок має назви. Загалом вони розміщені на 19 таблицях [22, с. 337-356].

На сьогодні у дослідженні писанкарства можна виділити ще одну групу джерел – навчально-методичні розробки, посібники, рекомендації для дітей молодшого та середнього шкільного віку. Розробки методичних посібників з писанкарства для широкого кола з'явилися в основному в другій половині 90-х рр. ХХ ст. Однією з перших, у 1991 р., була видана Харківським державним педагогічним університетом розробка Л.М. Гребенщикуватої і О.О. Данилевич, у 1997 р. О. Білоус та З. Сташук розробили тематичний погодинний план курсу і методику викладання писанкарства та опублікували їх у журналах, а в 2005 р. вони були доповнені та видані як навчально-методичні рекомендації. Варто зазначити й інші посібники: С. Дейсун, С. Стадник, А. Малиніної, І. Малиніної і О. Грідневої, Т. Дубіч, І. Клід, О. Стрілець [24]. Одним із останніх видань такого плану є методичний посібник, розроблений майстринею-писанкаркою Т. Коновал із Луганщини «Писанкова абетка» (Київ, 2007) [17] – робота високого рівня, гарно ілюстрована, в якій використовуються матеріали з етнографії та історії писанкарства, народознавства. Авторка посібника розробила плани занять для різних видів практичної діяльності дитини. Спочатку пропонується підготувати аплікації у вигляді писанок, витинанки писанок, намалювати писанки на папері й тільки потім навчати дітей розпису. За основу навчання писанкарства узяті принцип виготовлення від простих до складних орнаментальних рішень. Ще однією особливістю посібника є те, що авторка наводить у ньому розроблену нею технологію виготовлення писанки – травлення коричневих яєць. Зазвичай такі посібники готують народні майстрині-писанкарки, які мають великий досвід, зібрали чимало цікавих матеріалів про писанки, у тому числі й місцеві, які інколи не вдається зафіксувати іншим дослідникам. Є у них і певні сумнівні трактування, особливо, що стосуються символіки. За географією місць видань можна відслідкувати поширення писанкарства та його існування у тому чи іншому регіоні, що також становить інтерес для етнографічної науки.

Важливим джерелом для дослідження можуть бути польові записи, відповіді респондентів на запитання, спілкування з народними майстринями-писанкарками, замальовки та фотознімки, які дають можливість вивчити досліджуване явище наочно і різнопланово. Отримані під час польових досліджень етнографічні дані, архівні та літературні джерела, музейні колекції дають можливість охарактеризувати писанкарство України, відтворити картину його побутування в минулому і сьогоденні.

Таким чином, з обраної проблеми існує значний масив джерел. Адже питання висвітлення писанкарства, його ролі в обрядах, звичаях та віруваннях українського народу викликало зацікавлення у багатьох дослідників, починаючи ще з XVII ст. Особливо це помітно у період до початку XX ст., коли розпочалася робота зі збирання приватних і земських колекцій: склалися і друкувалися описи писанок, рецепти фарбування, технологія виготовлення, способи використання у звичаях та обрядовості українців. Тоді вийшло найбільше різного роду публікацій, монографій, статей тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України (АНФРФ ІМФЕ) – Ф. 15. В. Кравченко. – Од.зб. 150 ж. Писанки та мальованки. – 27 арк.
2. АНФРФ ІМФЕ. – Ф. 16. Волинський краєзнавчий музей. – Од.зб. 11. Інвентарні картки музейних експонатів етнографічного відділу Волинського музею. – 55 арк.
3. АНФРФ ІМФЕ. – Ф. 16. Волинський краєзнавчий музей. – Од.зб. 24. И.В. Шуликов. Пасхальные яйца на Волыни. 1915 р. – 25 арк.
4. АНФРФ ІМФЕ. – Ф. 16. Волинський краєзнавчий музей. – Од.зб. 27. В. Кравченко. Короткий історичний огляд про походження крашанки, писанки на паску. 1924 р. – 9 арк.
5. АНФРФ ІМФЕ. – Ф. 31. Г. Танцюра. – Од.зб. 39. Г. Танцюра. Анімістичний світогляд. Матеріали до народного календаря, обрядовість, прикмети, повір'я, легенди тощо. – 18 арк.
6. АНФРФ ІМФЕ. – Ф. 31. Г. Танцюра. – Од.зб. 41. Г. Танцюра. Народні звичаї, прикмети, повір'я, легенди тощо. – 31 арк.
7. АНФРФ ІМФЕ. – Ф. 43. Кабінет антропології та етнології ім. Ф. Вовка. – Од.зб. 223. «Писанки». Розповідь про виготовлення писанок, народні звичаї, пов'язані з писанками. Записав П. К. в с. Лави Сосницького р. Чернігів. обл. – 2 арк.
8. АНФРФ ІМФЕ. – Ф. 43. Кабінет антропології та етнології ім. Ф. Вовка. – Од.зб. 360. «Волинський науково-дослідний центральний музей». Опис напрямку роботи, анкетні дані про згадану роботу. – 40 арк.
9. Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. 9. Архів Д.М. Щербаківського. – Од.зб. 79. Експерсія в Бориспіль Київського Археол. Інституту в 1924 р. (статті на теми: фольклор, цехи, церкви, малярство, писанки, єврейське кладовище, різьба по дереву, одяг, вишивка, статті написані студентами Інституту). м. Бориспіль, 1924 р. 6 міс. Рукописи рос. та укр. мовами. – 53 арк. + 54 мал.
10. Біняшевський Е. Українські писанки: Альбом / [Вст. стаття, акварелі та упоряд. Ераста Біняшевського]. / Е. Біняшевський. – К.: Мистецтво, 1968. – 96 с.: іл.
11. Боплан Г. Опис України / Г. Боплан. – К.: Наукова думка, 1990. – 252 с.
12. Еліїв З. Двадцять кіп писанок / З. Еліїв. – США, Нью-Йорк, 1994. – 31 с.
13. Зелік М. Пише писанки бабуня, пише мама, пишу я / Виконання писанок С. Зелік; текст М. Зелік, фото Л. Зелік; ред. та упоряд. В. Скуратівського / М. Зелік. – К.: Український центр народної творчості, 1993. – 48 с.
14. Каталог-указатель этнографических коллекций. Украинцы XIX–XX вв. / Министерство культуры СССР. Государственный музей этнографии народов СССР; [сост. Хазова Н., Карпова О.]. – Ленинград: Ленуприздат, 1983. – 63 с.
15. Килими Олени і Ольги Кульчицьких: каталог виставки. – Львів: Надруковано в друкарні виробничих майстерень Львівського поліграфічного технікуму, 1960. – 16 с.
16. Колос С. Історичні та мистецько-конструктивні засади побудови писанкового орнаменту /

- С. Колос // Українські писанки / Вст. стаття, акварелі та упоряд. Е. Біняшевського. – К.: Мистецтво, 1968. – С. 89–91.
17. Коновал Т. Писанкова абетка. Навчально-методичні нотатки / Т. Коновал. – К.: Світ Успіху, 2007. – 208 с.
18. Кордуба М. Рецензія на працю С. Кулжинського «Описание коллекции народных писанок» / М. Кордуба // ЗНТШ. – Львів, 1904. – Т. LVII. – С. 46–50.
19. Кулжинский С. Описание коллекции народных писанок / С. Кулжинский. – М., 1899. – Вып. 1. – 176 с.
20. Литвинова П. Южнорусский народный орнамент. Черниговская губерния, Глуховский уезд. Узоры вышивания, тканья и рисования / Собрала и составила Пелагея Яковлевна Литвинова / П. Литвинова. – К., 1878. – Вып. 1. – 13 с., 20 лист., табл.
21. Мицик В. Писанки Черкащини / В. Мицик, О. Фісун. – К.: Родовід, 1992. – 60 с., іл.
22. Писанки с. Попелюхи // Подільська старовина. – Вінниця, 1993. – С. 337–356.
23. Сборник узоров писанок // Киевская старина. – 1897. – Т. LIX. – С. 39–41.
24. Ткаченко В.М. Розвиток українського писанкарства кінця ХІХ – початку ХХІ ст.: регіональні особливості, сучасні трансформації. – Дис. ... на здобуття наук. ступ. к. і. н. Спеціальність 07.00.05 – етнологія. – К., 2012. – 214 с.
25. Україно, нене моя! Сповідь: поезії, писанки...: Зб. / [Упоряд. та приміт. О. Шевченка; передмова Я. Гояна]. – К.: Веселка, 1993. – 327 с.: іл.
26. Шестакова О. Писанкарство [Електронний ресурс] / О. Шестакова. – Режим доступу: <http://www.mundm.kiev.ua/COLLECTN/EGGS.HTM>.

Ткаченко В. Источники исследования писанкарства.

В статье освещены источники исследования писанкарства конца XIX – начала XXI в.

Ключевые слова: писанка, рукописные фонды, альбом, музей, коллекции, учебные пособия.

Tkachenko V. Sources research of easter eggs.

In the article told about the sources of research of Easter eggs, end of XIX - began of XXI century.

Keywords: easter eggs, handwritten funds, album, museum, collections, train aid.

Одержано 13.09.2012